

УДК 347.97/.99(477)(091)

О.М. Олійник,

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри теорії і методики
викладання суспільно-правових дисциплін
Харківського національного педагогічного університету
імені Г.С. Сковороди
<https://orcid.org/0000-0001-8382-9751>

О.М. Солошенко,

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії і методики
викладання суспільно-правових дисциплін
Харківського національного педагогічного
Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди
<https://orcid.org/0000-0003-2877-0237>

ЕВОЛЮЦІЯ СУДОВОЇ СИСТЕМИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ: ВІД КНЯЖОЇ ДОБИ ДО СУДОВИХ РЕФОРМ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Анотація. У статті здійснено комплексний історико-правовий аналіз становлення та еволюції судової системи на українських землях у період від IX до кінця XVI століття. Метою роботи є дослідження трансформації судових інститутів від ранньодержавних форм княжої влади до розгалуженої системи спеціалізованих станових судів Литовсько-Руської держави та Речі Посполитої.

Авторами детально проаналізовано початкову фазу розвитку національного судочинства часів Київської Русі, де судова функція була невід'ємною від адміністративної діяльності князя та його урядників.

Особливу увагу приділено періоду XIV–XVI ст., коли українське правове поле стало ареною взаємодії давньоруських традицій із західноєвропейськими юридичними концепціями. Досліджено процес відокремлення правосуддя від адміністрації, що найбільш яскраво проявився у створенні земських судів, які стали першим прикладом незалежної судової гілки на українських теренах. Детально розкрито компетенцію та порядок функціонування городських (замкових) та підкоморських судів, а також підкреслено живучість інституту копного суду як унікального елемента прямого народовладдя.

Проаналізовано роль трьох Литовських статутів у кодифікації тогочасного права та закріпленні процесуальних гарантій, зокрема інститутів апеляції та скарги на суддю.

Обґрунтовано висновок, що судова система цього періоду, попри станове спрямування, демонструвала високий рівень демократизму через участь шляхти у формуванні судового корпусу та збереження позастанових громадських судів. Матеріали дослідження мають практичне значення для осмислення генези національної правової традиції в контексті сучасної розбудови правової держави в Україні.

Ключові слова: судова система, Київська Русь, Велике князівство Литовське, Річ Посполита, земський суд, копний суд, Литовські статuti, концепція, кодифікація.

Постановка проблеми. З'ясування позиції та значення судової системи в контексті розбудови правової держави неможливе без детального вивчення історичних аспектів її генези. Розвиток національного судочинства на українських теренах пройшов складний шлях еволюції – від синкретизму судової та адміністративної влади часів Київської Русі до формування розгалуженої системи станових та позастанових судів литовсько-польської доби. Особливий науковий інтерес становить період XIV–XVI ст., коли українське правове поле стало ареною взаємодії давньоруських звичаєвих традицій, норм Магдебурзького права та рецепції візантійських і західноєвропейських юридичних інститутів.

Аналіз останніх досліджень. Правовий аналіз становлення та розвитку судової системи на українських землях у різні історичні періоди був і залишається об'єктом прискіпливої уваги науковців. Фундаментальною працею у цій сфері є монографія колективу авторів Інституту держави і права імені В. М. Корецького «Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку» за редакцією І. Б. Усенка [1]. У цьому дослідженні автори застосовують хронологічно-предметний підхід, що дозволяє комплексно розглянути еволюцію судочинства від найдавніших часів до сьогодення.

Окремі аспекти функціонування судових інституцій у вивчаємий період висвітлені у працях цілої низки дослідників. А саме, М. Бедрій та І. Бойко досліджували правовий статус вервних та копних судів [2–5], а С. Г. Ковальова проаналізувала еволюцію судоустрою на українських землях у складі Великого князівства Литовського (ВКЛ) [6]. Окремо потрібно виокремити монографію О. В. Сокальської «Нариси з історії українського судочинства (XVI – початок XVII ст.)», де авторка детально аналізує судові органи ВКЛ та Речі Посполитої [7].

Водночас, попри наявність значного масиву літератури, питання безперервності демократичних традицій від громадських судів княжої доби до сучасних інститутів присяжних в умовах євроінтеграційних реформ потребує подальшого цілісного узагальнення.

Метою цієї статті є комплексна характеристика еволюції судової системи на українських землях у період IX–XVI ст., аналіз трансформації судових інститутів від синкретичних форм княжої влади до спеціалізованих

станових судів Литовсько-Руської держави та Речі Посполитої, а також дослідження ролі Литовських статутів та норм Магдебурзького права у процесі відокремлення правосуддя від адміністративного управління та зародження демократичних засад судочинства.

Виклад основного матеріалу. На наш погляд, початкова фаза розвитку національної судової системи охоплює час Київської Русі. В системі правосуддя Київського князівства не було чіткого розділення від адміністрування. Основним суддею зазвичай був князь, який разом з боярськими радниками вирішував ключові питання.

В столичному регіоні він був головою суду та вирішував різноманітні питання на власний розсуд. Арабський літописець Ібн-Русте зазначав, що ініціатор справи запрошував опонента «до царського суду». Цар слухав аргументи обох сторін та їхні «дебати», а потім, зваживши всі аргументи «за» та «проти», виносив судові рішення [8, с. 202].

Функції судочинства також здійснювали представники локальної влади – міські чиновники та волосні у волостях, допомагали їм тіуни, вірники тощо [9, с. 25]. В цілому, судову систему Київської Русі можна розділити на три категорії: державні, особисті та церковні суди.

Княжий суд. Головним суддею був князь, який ключові питання розглядав разом із боярами [9, с. 25]. Княжий суд також проводили чиновники або спеціально визначені судді – міські голови, тисяцькі, тіуни, металники, ябедники, вирники, волостелі. Розгляд в княжому суді відбувався, коли хоча б одна зі сторін була представником феодалного класу.

При цьому до княжого суду могли звертатися також міські жителі, прості люди та навіть закріпачені. Судові засідання проходили в князівському палаці (як у столиці, так і в інших місцях) або на території державних структур.

Варто підкреслити, що виключно в юрисдикцію княжого суду входили справи, де однією зі сторін виступали представники феодалів. Ключові рішення князь приймав у співпраці з боярською радою на традиційному місці проведення суду – у князівській резиденції (ст. 40 Просторової Правди).

Вічевий суд – засідав під час громадських зібрань (вічі) і розглядав важливі питання, що торкалися громади (поділ земель, прикордонні конфлікти, вбивства, крадіжки) та державних справ (формування ополчення).

Суд громадської общини (вервний) – проводився старостою общини та старійшинами, судовими мужами, поважними особами. Він розглядав як цивільні, так і кримінальні справи, брав участь у розслідуванні або веденні попереднього слідства.

Щодо особистих судів, то до них можна було віднести землевласницькі, феодалні. Такі судові засідання організовували власники земель – феодалні

господарі (бояри, воїни, державні службовці) щодо осіб, які перебували під їхньою владою – рабів, слуг, а також частково кріпаків та простих людей.

Церковні (або релігійні). Функціонували в рамках митрополії (архієпископської) та єпархій, що були підпорядковані єпископам та керувалися ними. Сфера юрисдикції таких судів охоплювала духовних осіб та їхні сім'ї, служителів церкви (їхні правопорушення, як у релігійному, так і в цивільному чи кримінальному аспектах), а також усіх вірян, яких опікувалася церква (віросповідання, шлюбні питання). Церковні суди діяли при монастирях, керуючись церковними законами та принципами візантійського канонічного права, що були зафіксовані в «Номоканоні» (інша назва – Книга Кормча), «Еклезії», «Прохіроні» [10, с. 78–79]. Після прийняття християнства на Русі у 988 р., київські правителі офіційно визнали церковне правосуддя як обов'язкове [11, с. 11].

Вже на ранніх етапах розвитку судочинства з'явилася необхідність у помічниках суду, які б займалися доставкою злочинців до суду, збором доказів та підтримували порядок. Такими помічниками стали вірники, які стягували грошові штрафи, мечники, які забезпечували порядок, та ябедники, які приймали скарги [12, с. 68–69].

Створення Галицько-Волинського князівства в 1199 р. Романом Мстиславовичем підвищило рівень державотворення на південно-західних територіях нинішньої України [13, с. 39]. У цьому князівстві функціонували як світські, так і церковні суди, що розглядали справи, пов'язані з порушенням церковних законів [11, с. 15].

У XIV ст. Польща використала розділ Галицько-Волинської землі, щоб розширити свій вплив на ці території. Деякий час Польщі довелося враховувати місцеві звичаї та традиції і надати автономію Галичині. Але у 1434 р. було введено польську адміністрацію в Галичині та створено шляхетські суди [4, с. 235].

Земські суди в Польському Королівстві були створені унаслідок реформування судів. Вони склалися з судді, підсудка, писаря та підписка. Гродські суди розглядали кримінальні справи, а з часом і деякі цивільні справи [4, с. 237].

У другій половині XIV століття сформувався підкоморський суд у Польському Королівстві, що вирішував земельні питання. Найвищою судовою інстанцією з 1434 по 1569 рр. були королівські суди [4, с. 244].

У XIV ст. в Галичині, як і на інших українських територіях, утворилися копні суди, які були демократичними судами сільських громад, керованими звичаєвим правом. Вони включали копних мужів, обраних громадою загальною кількістю 10–20 осіб [14, с. 27].

Організація та діяльність судової системи на території українських земель, що входили до Литовського князівства, були схожі на судочинство Київської Русі. Проте наприкінці XV ст. судова влада великого князя зазнала обмежень з боку діючого органу «Панами-Радами», до складу якого входили впливові особи держави: маршалок, канцлер, підскарбій, гетьман, воєвода та ін. Також у містах, де діяло Магдебурзьке право, городяни почали вибирати магістрат як орган міського самоврядування. Цей орган формувався з міської ради та лави, де суддями були бурмістри, радці та інші представники.

Судові урядники Литовського князівства, зазвичай, були заможними міщанами, а моральні якості цих осіб були другорядними [15, с. 220].

Одним із важливих етапів у розвитку правового законодавства у Великому князівстві Литовському було укладення та затвердження у XVI ст. трьох Литовських статутів. Перший статут був прийнятий у 1529 р. і діяв до 1566 р., встановлюючи, що право однакове для всіх. Другий статут був затверджений у 1565 р. і відомий як «Волинський». Третій статут був прийнятий у 1588 р. і був адаптований до польського права у зв'язку з укладенням Люблінської унії, і отримав назву «Новий» [16, с. 10].

З прийняттям Другого Литовського Статуту фактично завершилася судова реформа, охоплюючи період до розпаду Речі Посполитої в кінці XVIII ст. За цим Статутом, Литовське князівство було поділено на староства та повіти з трьома типами судів: земським, гродським та підкоморським, а апеляційною інстанцією був великий князь [11, с.19].

Земські суди, які були створені у кожному повітовому центрі, стали першим прикладом відокремлення державного суду від адміністрації в Україні. Судові прибутки були важливими для суддів, але ідея створення земських судів, ймовірно, була запозичена з Польщі. Проте під впливом української правової та суспільної традиції, інститут земського суду зазнав змін, що відбилися на його устрої, компетенції та функціонуванні [6, с. 67]. Земський суд складався з судді, підсудка й писаря, і розглядав справи, що не належали до компетенції гродського й королівського судів [7, с. 55]. Це забезпечило земським судам статус позастанових органів, що відображало демократичні традиції цієї країни [6, с. 71].

Земський суд не мав чітко визначеного переліку справ, які входили до його компетенції, відрізняючись від гродського суду. Важливою особливістю земських судів була участь шляхти в їх формуванні. Шляхта обирала чотирьох кандидатів на суддівські посади, з яких великий князь затверджував одного. Це затвердження вважалося довічним. У разі відмови, смерті чи інших обставин, що перешкоджали обраному урядникові виконувати свої обов'язки, інші кандидати піднімалися у ієрархії на один щабель вище. Таким чином, підсудок

займав вакантне місце судді, а писар ставав підсудком, а інші кандидати не обиралися заново.

Гродські суди, як і земські, мають свої корені у стародавніх регіональних судових установах. В гродських, інакше відомих як замкових, судах правосуддя виконувалося індивідуально намісником, старостою чи воєводою. За формальні аспекти справ відповідав замковий суддя, а записи вів писар. Гродські суди були відповідальні за розгляд кримінальних справ вільних громадян. Вони вели спеціальні «гродські книги», де реєструвалися судові рішення, тексти законодавчих актів та інше [17, с. 118].

Робота гродських судів свідчить про розвиток публічного права у Литовсько-Руській державі. Відбувалося розширення переліку «старостинських артикулів», які включали справи, небезпечні не лише для окремих осіб, а й для суспільства в цілому. Починалося розділення цивільного та кримінального судочинства, згодом також і відповідних процесів.

Повноваження земського суду щодо розгляду цивільних спорів ділилися з підкоморським судом, який займався земельно-межевими питаннями, що вирішувалися безпосередньо на місці («на ґрунті»). «До середини XVI століття процедура розмежування в Литовському князівстві проводилася традиційним способом, який включав як місцеві, так і центральні судові органи. Норми, що регулювали діяльність підкоморського суду, були прийняті на Берестейському сеймі 1566 р.» [7, с. 56]. Підкоморій, призначений князем з рекомендованих шляхтою кандидатів, здійснював судочинство, приймаючи рішення безпосередньо на місці спору. «У випадках, коли підкоморій був стороною у спорі, справу розглядав земський суд» [11, с. 21].

Підкоморський суд відрізнявся від інших судових інстанцій тим, що не мав постійного місця проведення засідань і здійснював одноосібний розгляд справ. Ця особливість була зумовлена специфікою справ, які належали до його компетенції.

Копні суди продовжували діяти відповідно до Другого Литовського статуту. Копний суд, хоча і зазнавав повільної еволюції, зберігав елементи давньоруського судочинства. Він був унікальним органом, до засідань якого залучалися представники всіх суспільних груп, від кріпаків до шляхти, що забезпечувало йому значний авторитет [3, с. 80]. Копний суд розглядав справи всіх мешканців округу, незалежно від їх статусу, а також національних меншин та урядових представників. Його підсудність базувалася на територіальних засадах, охоплюючи територію копного округу, яка становила приблизно 115–225 квадратних кілометрів [6, с. 94]. Така всестанова підсудність забезпечувалася копними судами згідно із Литовським статутом 1588 р.

Копні суди мали тісний зв'язок з державними судами, зокрема з гродським судом. Вироки копних судів, як правило, затверджувалися державними

судами. У Русько-Литовському періоді існували також засоби перегляду рішень суду: скарга на суддю та апеляція. Апеляційною інстанцією для державних судів служив суд великого князя [7, с. 170].

У судочинстві періоду Русько-Литовського існували два засоби перегляду рішень суду: 1) подання скарги на суддю за невідповідність розгляду справи і вироку «закону» і 2) апеляція, тобто повторний розгляд справи з участю обох сторін у вищому суді. Статут 1566 р. передбачав обидва ці види засобів оскарження, проте на практиці переважала апеляція.

Апеляційною інстанцією для державних судів у Великому князівстві Литовському служив суд великого князя та його різновиди. Якщо сторона була незадоволена вироком, вона мала право подати апеляцію до суду великого князя, однак при цьому було заборонено ображати суддів. Водночас існували обмеження на апеляцію: не дозволялося апелювати від рішень, що ґрунтувалися на достатніх доказах, а також у випадках порушення формальностей під час судового процесу. Апеляції поза межі Великого князівства Литовського були заборонені, а порушення цього правила каралося штрафом у розмірі 12 крб.

Це правило забезпечувало контроль над судовим процесом всередині держави та унеможливлювало втручання зовнішніх інстанцій у правосуддя ВКЛ [6, с. 56–57].

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Таким чином, проведено комплексний історико-правовий аналіз судової системи на українських землях у період IX–XVI ст., що дозволило сформулювати такі висновки. На початковому етапі (Київська Русь) судова влада характеризувалася синкретизмом, де правосуддя було невід’ємним від загального адміністрування.

В період литовсько-руської доби запровадження Литовських статутів, що стало переломним моментом у переході від звичаєвого права до кодифікованого законодавства. Судова реформа XVI ст. заклала основи відокремлення суду від адміністрації, що найповніше втілювалося у створенні земських судів. Сформувалася розгалужена система станових судів: земські (цивільні справи шляхти), гродські (кримінальне судочинство) та підкоморські (земельні спори). При цьому унікальним елементом залишався копний суд, який зберігав позастановий характер і демократичні традиції прямого народовладдя.

Перспективи подальших розвідок полягають у глибшому вивченні рецепції норм Магдебурзького права в українських містах як чинника формування незалежної муніципальної юстиції, а також у порівняльному аналізі трансформації цих середньовічних інститутів у козацько-гетьманську добу.

Конфлікт інтересів. Автори декларують, що не мають конфлікту інтересів стосовно даного дослідження – фінансового, особистого, авторського чи іншого, який міг би вплинути на дослідження та його результати, представлені в цій статті.

Політика використання штучного інтелекту. Автори декларують, що під час створення даної роботи не використовували методи штучного інтелекту.

Література

1. Судова влада в Україні: Історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / За ред. І.Б. Усенко. К.: Наукова думка, 2014. 505 с.
2. Бойко І., Бедрій М. Правовий статус вервних судів у Київській Русі. Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2009. №49. С. 26-33.
3. Бедрій М. Функціонування копних судів на українських землях у складі Великого князівства Литовського. Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2012. Вип. 56. С. 80-87.
4. Бойко І. Й. Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1349-1569 рр.): монографія. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. 628 с.
5. Бедрій М. М. Копні суди на українських землях у XIV–XVIII ст.: історико-правове дослідження: монографія. Львів: Галицький друкар, 2014. 264 с.
6. Ковальова С.Г. Еволюція судової системи і судочинства на українських землях Великого князівства Литовського: дис...канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2004. 197 с.
7. Сокальська О. В. Нариси з історії українського судочинства (XVI – початок XVII ст.): монографія. Одеса: Інтерпрінт, 2010. 210 с.
8. Меленко С. Г. Суд і процес у Давньоруській державі. Незалежний суд – гарантія захисту прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина. Мат. Всеукр. наук.-практ. конференції, 30 травня 2009 р. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2009. С. 200–205.
9. Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України: навчальний посібник. К.: Атіка, 2001. 320 с.
10. Заруба В. М. Держава і право Київської та Галицько-Волинської Русі (кінець VIII ст. – початок XIV ст.): навчальний посібник. К.: Істина, 2007. 128 с.
11. Сердюк В. В. Верховний Суд України: Витоки, сучасність, перспективи: монографія. К.: Істина, 2008. 304 с.
12. Греченко В. А., Гавриленко О. А. Київська Русь: державність, культура, право. Харків, 2000. URL: <http://ukrhyst.at.ua/publ/37-1-0-292>
13. Козюба В. К. «Двір» в історико-юридичних пам'ятках Давньої Русі. Український історичний журнал. 2003. № 1. С. 36-49.
14. Охотницька Н. В. Становлення судової системи України (1991–2012 рр.): історико-правовий аспект: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2015. 212 с.
15. Меліхова Ю. Суд і суддя в історичній реальності (від Київської Русі до сьогодення). Вісник Академії правових наук. 2011. №1. С. 217-228.
16. Майкут Х. В. Цивільне право на українських землях за Литовськими статутами: історико-правове дослідження: автореферат дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2009. 20 с.
17. Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України: підруч. для студ. вищ. навч. закл. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2008. 624 с.

EVOLUTION OF THE JUDICIAL SYSTEM IN UKRAINIAN LANDS: FROM THE PRINCELY ERA TO THE JUDICIAL REFORMS OF THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH

O. Oliynyk, O. Soloshenko

Abstract. The article provides a comprehensive historical and legal analysis of the formation and evolution of the judicial system on Ukrainian lands from the 9th to the end of the 16th century. The purpose of the study is to examine the transformation of judicial institutions from early state forms of princely power to a branched system of specialized estate courts of the Grand Duchy of Lithuania and the Polish-Lithuanian Commonwealth.

The authors provide a detailed analysis of the initial phase of the national judiciary's development during the Kyivan Rus period, where the judicial function was inseparable from the administrative activities of the prince and his officials. Particular attention is paid to the 14th–16th centuries, when the Ukrainian legal field became an arena for the interaction of Old Rus traditions with Western European legal concepts. The study explores the process of separating justice from administration, which was most clearly manifested in the creation of Gentry (Zemsky) courts, representing the first example of an independent judicial branch in Ukrainian territories. The competence and operational procedures of the Grod (Castle) and Podkomorsky (Sub-chamberlain) courts are detailed, and the persistence of the Kopny court institute as a unique element of direct democracy is emphasized.

The role of the three Statutes of Lithuania in codifying the law of the time and consolidating procedural guarantees, in particular the institutions of appeal and complaints against judges, is analyzed. The study substantiates the conclusion that the judicial system of this period, despite its estate-based nature, demonstrated a high level of democratism through the gentry's participation in the formation of the judicial corps and the preservation of non-estate community courts. The research materials are of practical importance for understanding the genesis of the national legal tradition in the context of the modern development of the rule of law in Ukraine.

Keywords: judicial system, Kyivan Rus, Grand Duchy of Lithuania, Polish-Lithuanian Commonwealth, Zemsky court, Kopny court, Statutes of Lithuania, concept, codification.

Стаття надійшла до редакції / Received: 20.03.2026

Прийнята до друку після рецензування / Revised and Accepted: 07.04.2026

Дата публікації статті / Published: 21.04.2026.